

МАРИЈА МАРТИНОВИЋ
ДАНИЦА ШАНТИЋ*

ГАБРОВНИЦА

– прилог проучавању демографског одумирања насеља –

Садржај: У вишевековном развоју Габровнице, кога карактеришу многобројне географско-историјске, просторно-демографске и социо-економске промене, могу се издвојити четири главне фазе: иницијална (од најраније – праисторијске, насељености до почетка турске окупације), рана (период турске владавине), средњашна (од ослобођења од Турака до Другог светског рата) и савремена фаза (од завршетка Другог светског рата до данас). Географско-историјски и антропогеографски фактори погодовали су еволуцији насеља у античком и средњовековном периоду, када се Габровница први пут наводи у писаним документима. По ослобођењу од Турака насеље бележи убрзан свеукупни развој, да би у савременој еволутивној фази, а поготово од 60-их година, после стагнације у развоју, имало негативне развојне тенденције. Овим радом, на примеру Габровнице, приказан је постанак и еволуција једног од насеља које почетком XXI века демографски одумиру (2006. – 5 становника), што представља актуелни насеобински и просторно-демографски проблем развоја Србије (2002. – 104 насеља са мање од 20 становника), а његово расељавање је у ближој будућности сасвим извесно.

Кључне речи: село, становништво, иселавање, демографско одумирање насеља, рурални проблеми.

Abstract: Development of village Gabrovnica from the prehistorically time to modern days is characterized by a number of geographic, historical, spatial, demographic, social and economic changes. In this paper are emphasized four main stages in its evolution: initial (from the foundation to the turkish conquests), early stage (period of Turkish rule), central stage (from the liberation to the end of The Second world war), and modern stage that lasts for more than 50 years. Geographic, historical and antropogeographic factors were in flavour to evolution of Gabrovnica in antic and mideavel period when the village was mentioned for the first time in written documents. After the liberation from the long Turkish rule, the development was significant and rapid. In the modern stage, especially after 1960s, stagnation and negative development tendencies occurred. Today Gabrovnica is village with only 5 citizens and with serious treat to be abandoned. This is also a current problem in settlements and its spatial and demographic development in Serbia. Complete depopulation of Gabrovnica is undoubtedly in nearby future.

Key words: village, population, emigration, depopulation, rural problems

Увод

Смањивање укупног броја становника и уситњавање великог броја насеља у Србији, као и појава демографског одумирања и расељавања сеоских насеља, један је од кључних проблема насеобинског и просторно-демографског развоја Србије. То се првенствено односи на насеља са слабом саобраћајном повезаношћу, лоцираним у зонама на већој удаљености од локалних и регионалних центара, као и брдско-планинским подручјима. Тако је вишедеценијско континуирано смањење укупне популације и

* **Мр Марија Мартиновић**, асистент, Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд.

Мр Даница Шантић, асистент приправник, Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд.

* Рад представља резултат истраживања пројекта 146010, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Србије.

негативне тенденције демографског и свеукупног развоја основна карактеристика савремене фазе насеобинског развоја старопланинске микрорегије Буцак (280 km²).

Габровница је једно од четрнаест насеља Буцака (по турској речи – угао, ћошак и сл.), које се просторно развија (380–560 m), у дужини од 5 km, на долинским странама Габровничке (Татрасничке) реке, десне притоке Трговишког Тимока, и западним падинама Старе планине (2.169 m), у окружењу њених врхова: Дрен (861 m), Висока (792 m), Човечја глава (888 m), Клн (946 m), Срежина чука (1.009 m), Стрезна чука (1.088 m), Петкова чука (1.291 m) и Стаменово било (1.414 m). Налази се 2 km источно од магистралног пута Пирот–Књажевац–Зајечар, 27 km југоисточно од Књажевца, општинског центра, 67 km југоисточно од Зајечара, средишта истоименог округа, и 40 km северозападно од Пирота. Габровница је разбијеног физиономског типа. Просторно је повезивала петнаест засеока: Село (Трап и Падалиште), Гладницу, Бару, Куси рт, Глумачћи рт, Малу реку, Тупанчицу, Чуку (Ждрело), Пониклу, Јаблчћи рт, Бајин дол, Раин дол, Штрков рт, Живков рт и Чучуковиње, од којих су последњих седам непосредно после Другог светског рата остала без сталних житеља.

Узевши у обзир досадашњи насеобински развој и актуелну демографску ситуацију Габровнице на овом месту поменућемо следеће релевантне промене и проблеме:

- позитивне развојне тенденције насеља (демографске, морфо-физиономске и функционалне) до Другог светског рата,
- стагнација свеукупног развоја насеља до средине 60-их година XX века,
- интензивно вишедеценијско смањење укупног броја становника,
- дуговременост процеса демографског старења насеља и
- демографско одумирање насеља са тенденцијом потпуног расељавања.

Периодизација развоја насеља

Насеобинска историја Габровнице има вишевековни континуитет. У досадашњем развоју насеља можемо издвојити четири главне фазе: иницијална (од трагова најраније насељености до почетка турске окупације), рана (период турске владавине), средишња (од ослобођења од Турака до Другог светског рата) и савремена фаза (од завршетка Другог светског рата до данас).

Иницијална фаза развоја насеља обухвата праисторијско, античко и српско средњовековно доба, до почетка турске владавине. На праисторијску насељеност Буцака упућују бројни материјални трагови који првенствено датирају из бронзаног доба. У оквиру насеобинске територије Габровнице, у клисури Трговишког Тимока (пећина Коренатац), пронађени су остаци пећинског сликарства, који се убрајају међу најстарије те врсте у долини Тимока и Источној Србији (Михајловић Д., Јовановић С., 1998).

Многобројни остаци ”латинске” културе пронађени у насељима Буцака указују да је ова област била релативно густо насељена у античком периоду. На то је првенствено утицала рударска активност на Старој планини. У атарима Алдине Реке, Татраснице и Габровнице радили су рудници у којима је експлоатисано злато, сребро, бакар и гвожђе, а у Кални и Балта Бериловцу је експлоатисано злато из наносних лежишта. Из тих разлога је пут који је водио долином Трговишког Тимока (друм ”metalla” – античког рударења) имао стратешки значај, а штитила су га утврђења у атарима села Кална (место Латинско кале) и Јања (место Градски До). У Габровници су трагови античког рударења регистровани на месту Сребрно, а у атару су пронађени и делови рударске опреме (Јовановић С., 1986).

Писани подаци о насељима Буцака из XVI века (као и из XVII и XVIII века) указују да је већина села постојала много пре првих писаних помена. Габровница се први пут помиње у турском попису 1666, када је имала 22 немуслиманска домаћинства

(Велојић М., Радовановић О., 2003). Међутим, иако из периода српске средњовековне државе и ране турске окупације, када почиње *рана фаза у развоју насеља*, не постоје поуздани подаци, има индиција да насеобински континуитет Габровнице датира још из тог времена. Током турске владавине, када је већина становништва Буџака била концентрисана на обронцима Старе планине (тек после ослобођења се постепено селе у долину Трговишког Тимока), Габровница је била изразито сточарско село. Становништво се бавило екстензивним сточарством јер је, у време турских пустошења, стока могла брзо да се склони и сакрије, а била је значајна и за обраду земље. Ратарство је, као и до наших дана, имало "сваштарски" карактер и задовољавало само сопствене потребе руралних домаћинстава.

После ослобођења од Турака (1878), када почиње *средина фаза развоја насеља*, а поготово од почетка XX века, Габровницу карактерише убрзан свеукупни развој. Од 59 насеља која су 1879. регистрована у Нишавском срезу, Габровница је једно од девет насеља са више од 100 кућа (Статистички преглед Нишавског среза из 1879), које бележи пораст укупне популације (индекс пораста 1910/1879. износи 142,6). Поред развоја демографске компоненте, насеље добија све већи просторно-функционални значај. Сточарство је и даље главна рурална делатност, а у функцији су биле бројна привремена сточарска насеља – "појате", на Старој планини. Габровница 1903. године постаје седиште општине за два (Габровница и Татрасница), а 1918. за три насеља (Габровница, Татрасница и Папратна). Непосредно по ослобођењу изграђена је (1878), највероватније на старијим основама, православна црква посвећена рођењу Св. Богородице. У центру насеља – Село, изграђена је, поред цркве и општинске зграде, школа, која је почела са радом 1920, и просторије сеоске задруге, оформљене 1928. године. У овом периоду развија се занатство (ковачи, кројачи и др.), а први дућан почео је са радом 1924. године (Велојић М., Ђуровић П, 2001).

Током *савремене фазе развоја насеља*, Габровницу карактерише стагнација у развоју до 60-их година XX века. У то време отворен је (1963) рудник и постројење за прераду уранове руде, а Габровница и околина су проглашене забрањеном зоном. (Велојић М., Радовановић О., 2003). Као један веома амбициозан пројекат¹ који је проглашен и државном тајном, селу је требало да донесе велика новчана улагања, али и потребу за бројном радном снагом, са тенденцијом да Габровница постане, између осталог, значајно имиграционо средиште. Међутим, рудник је, из политичких разлога, престао са радом 1965. године. У то време извршена је електрификација насеља и решен проблем водоснабдевања (изграђен је локални водовод).

Као резултат постојећих неадекватних друштвених односа према руралној средини, негативне развојне тенденције од средине 60-их година резултиране су почетком XXI века демографским одумирањем Габровнице. Исељавање популације има масовни карактер од средине 60-их до краја 70-их година XX века. Под утицајем интензивног привредног развоја околних урбаних центара – Књажевца, Зајечара и Пирота, Габровничани се запошљавају махом у индустријским предузећима наведених градова. Првенствено из тог разлога, континуирано исељавање становништва је основна карактеристика развоја Габровнице последњих деценија, чији је резултат готово потпуно расељавање насеља (2002. – 10, а 2006. – 5 становника), које је у најближој будућности саввим извесно.

¹ Планирано је да се у руднику произведе 2500 kg урана, да се изгради 4.000m ходника, 2.000m бушотина и да се уложе велика новчана средства реда величине милион долара.



Слика 1. Постројења за прераду уранове руде
(фото М. Мартиновић, Д. Шантић, април 2006)

Расположиви природни и привредни (производни) потенцијали указују на знатну могућност њиховог искоришћавања у циљу јачања економске позиције села и административно припадајуће територије (атара). Међутим, динамично смањење укупне популације, као и учешћа аграрног становништва, у савременој фази развоја, имало је за последицу напуштање привредно употребивих површина, које су данас, сходно актуелној ситуацији, највећим делом потпуно неискоришћене или само делимично искоришћене. Наведену констатацију илуструје и чињеница да је у периоду 1961–2002. просечан број становника на хектар обрадиве, пољопривредне и продуктивне површине смањен чак 67 пута.

Табела 1. Начин коришћења земљишта и својински односи у К.О. Габровница.

Категорија коришћења земљишта	Површина у ha		
	Приватно	Друштвено	Укупно
Оранице и баште	164,5	88,5	253,0
Воћњаци	14,2	4,4	18,6
Виногради	1,1	0,5	1,6
Ливаде	39,7	47,5	87,2
Обрадиво земљиште	219,3	140,9	360,2
Пашњаци	161,0	199,0	360,0
Трстици и мочваре	-	-	-
Пољопривредно земљиште	380,3	339,9	720,2
Шуме	385,5	390,2	775,7
Продуктивно земљиште	765,8	730,1	1.495,9
Неплодно земљиште	16,1	95,2	111,3
Укупно	781,9	825,3	1.607,2

Извор: Документациони материјал Републичког завода за статистику Србије у Београду, Сектор економских статистика, Одељење за пољопривреду, рибарство и шумарство

Без обзира на негативан свеукупни развој већине сеоских насеља Старе планине, ово подручје, са својим природним и привредним потенцијалима, представља погодан простор за предузимање осмишљених друштвених мера и акција у циљу јачања демографске и функционалне компоненте наведених насеља. Неке смернице ревитализације Габровнице и осталих села обухваћене су Стратешким општинским акционим планом за општину Књажевац. Овим документом је предвиђено да сеоска насеља буду носиоци развоја сеоског туризма, што би допринело њиховој свеукупној афирмацији. То, између осталог, подразумева и комунално опремање сеоских подручја, изградњу

смештајних капацитета, стварање услова за специфичне привредне делатности (традиционални занати) и др.



Карта 1. Просторни план подручја Старе планине
Извор: www.mugrs.sr.gov.yu/srp_pdf/prplan.pdf

Просторним планом Републике Србије утврђен је развитак (до 2010) парка природе и туристичке регије Старе планине, којој је дат међународни и национални ниво. Овим документом обухваћени су делови територија општина Зајечар, Књажевац (цела К.О. Габровница), Пирот и Димитровград, а акценат је стављен на туристичку афирмацију овог простора. Просторним планом је, на тај начин, предвиђена и већа запосленост сеоског становништва, уз неопходну изградњу инфраструктуре и туристичких капацитета. На овај начин би се смањиле или потпуно зауставиле миграције на релацији село—град, створила могућност повратка житеља који су се раније одселили у околне градске центре, а од изузетног значаја би било подстицање развоја пољопривредне производње и др.

Антропогеографске и демографске одлике

Становништво насеља Буцака је највећим делом староседелачко. Након ослобођења од Турака пресељавање је имало унутаррегионални карактер – из пасивних планинских села у насеља лоцирана у долини Трговишког Тимока, а досељавање из других области је било незнатно. У Габровници се све фамилије сматрају староседелачким. Средином XX века 150 домаћинстава је било груписано у 24 фамилија (Велочић М., Радовановић О., 2003). То су: Гожуаревци (славе Св. Николу), Скубаровци (славе Св. Николу), Карапанови (славе Св. Николу), Стојановићи (славе Св. Јована), Глигоријевићи (славе Св. Николу), Јовановићи (славе Св. Николу), Дилиманци (славе

Св. Николу), Баринчање (славе Св. Луку), Цветковићи (славе Св. Николу), Иванквци (славе Св. Николу), Гусџини (славе Св. Николу), Милојићи – Милојевићи (славе Св. Ђорђа), Милкићи (славе Св. Николу), Мучибапци (славе Св. Ђорђа), Кривошијци (славе Св. Николу), Благојевићи (славе Св. Ђорђа), Брзини (славе Св. Јована), Николићи (славе Св. Николу), Штулинци (славе Св. Николу), Ранинци (славе Св. Николу), Миланови (славе Св. Николу), Пипци (славе Св. Николу), Косиланови (славе Св. Николу) и Пачаризовци (славе Петковицу). Сеоске славе – ”заветине”, су Ђурђевдан, Св. Ранђел, Благовести и Мала Богородица.

Демографски развитак Габровнице током XX века имао је изражене супротне тенденције: пораст укупне популације почетком века, када бележи највећи број становника (1.035) у насеобинској историји, са једне стране, и континуирано смањење укупног становништва у последњим деценијама XX века и почетком XXI века, са друге.

Укупан број становника Габровнице од Другог светског рата константно опада, о чему сведочи податак да је од 1948. до 2002. године популација смањена 80 пута (са 792 на 10 становника). Међутим, ако се узме у обзир податак да је 2006. у селу било 5 становника, то смањење износи двоструко више, односно 160 пута. Упоредо са тиме, у посматраном периоду се смањивао и број домаћинстава, од 160 на 7 домаћинстава, а просечан број чланова домаћинстава се кретао од 4,9 1948, до 1,4 члана 2002. године. Уз то, негативне компоненте демографског развоја – негативан природни прираштај и исељавање становништва, резултирале су демографско одумирање села.

Табела 2. Кретање броја становника, домаћинстава и просечан број чланова домаћинстава Габровнице од 1948. до 2002. године

Број становника							
	1953	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	
792	706	603	201	57	27	10	
Индекс промене броја становника							
1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.	1991/81.	2002/91.	2002/48	
89.1	85.4	33.3	28.4	47.4	37.0	1.3	
Број домаћинстава							
	1948.	1953	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
160	150	147	69	29	15	7	
Индекс промене броја домаћинстава							
1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.	1991/81.	2002/91.	2002/48	
93.8	98	46.9	42.0	51.7	46.7	4.4	
Просечан број чланова домаћинстава							
4.9	4.7	4.1	2.9	1.9	1.8	1.4	

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, Републички завод за статистику, Београд.

Поред интензивних процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације, који су условили миграције село–град након Другог светског рата, два догађаја су умногоме одредила демографске токове и насеобинску еволуцију Габровнице. Наиме, за време рата бугарска војска је запалила 419 кућа и убила 33 становника, што је подстакло принудне миграције становништва и њихово трајно исељавање. Други догађај везан је за већ поменуто отварање рудника 60-их година XX века, који је могао да обезбеди запослење много већем броју становника него што је тада живело у Габровници. Међутим, рудник је веома брзо затворен, а због околности у којима се цео пројекат одвијао не постоје подаци колико је лица било запослено, одакле су они били, као и који тип миграција је био заступљен. Престанком рударске активности и усмеравањем материјалних средстава за модернизацију Калне, некадашњег седишта општине, исељавање популације се значајно интензивира. У тој деценији се запажа и највеће опадање броја становника Габровнице, са 603 становника 1961, на 201 становника

1971. године. И у наредним годинама процес исељавања житеља и одумирање села незаустављиво напредује. Први послератни пописи становништва указују на ретке примере досељавања становништва, пре свега због удаје. Интересантно је да је почетком ХХИ века забележена и повратна миграција у село. Најмлађи становник села и "градоначелник", тј. председник месне канцеларије, је у својим педесетим годинама, након одласка у пензију, из Београда дошао у свој родни крај.

Подаци о старосној структури становништва Габровнице још наглашеније указују на демографско изумирање села. Наиме, 1961. године индекс старења је износио 0,4 (40%) што указује на започети процес демографског старења насеља. Већ 1981. у селу није пописан ни један становник млађи од 27 година, што сведочи о исељавању млађег становништва у околне општинске центре. Десет година касније утврђено је да су сви становници (њих 27) старости преко 60 година, што значи да је удео старог у укупном становништву износио 100%. По попису 2002. у селу је живело 6 мушкараца и 4 жене од чега је само један мушкарац био млађи од 60 година (50-54). Просечна старост становништва износила је 72,7 година, што је највише у општини Књажевац.

Закључак

Почетком ХХ века (1910. – 168 домаћинстава 1035 становника) Габровница је била општинско место, а данас је готово напуштено село. У селу се налази 100-ак кућа са помоћним зградама и напуштене зграде школе, задруге, ловачког дома и месне канцеларије. У летњим месецима, када долази становништво из околних градова на своја имања, село оживи, а током зиме готово сви житељи одлазе код рођака у градове. Наглашена негативна тенденција демографског развоја насеља, првенствено у старопланинском делу књажевачке општине, разлог је оснивању фондације за повећање natalитета од стране општина Књажевац 1999. године, али је то за ово и многа околна села дошло прекасно. Габровница ће, као и околна села Алдина Река (2002. – 12 становника), Папратна (2002. – 13 становника), Дрвник (2002. – 15 становника) и др. делити судбину Репушнице (расељена 1998/99), и Татраснице (2002. – 5 становника, а данас напуштена).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Велојић М., Ђуровић П. (2001): **Књажевац**. Географска енциклопедија насеља Србије, књ. II, Географски факултет, Агена и Стручна књига, Београд.
- Велојић М., Радовановић О. (2003): **Становништво Старе планине**. Буцак, књ. 1, Културно-просветна заједница општине Зајечар, Зајечар.
- Јовановић С. (1986): **О античком рударењу на Старој планини**. Гласник српског археолошког друштва, бр. 3, Београд.
- Михајловић Д., Јовановић С. (1998): **Праисторијски цртежи у долини Тимока**. Часопис "Развитак", бр. 200, Зајечар.
- Статистички преглед Нишавског среза из 1879, Пирот и срез Нишавски 1801–1918, књ. 1 (1801–1883), сабрао и приредио Николић И., Пирот (1981).
- Стратешки општински акциони план 2004-2006, Општина Књажевац, 2004, Књажевац.
- Пописи становништва, домаћинстава и станова, 1961–2002, Београд
- www.mugrs.sr.gov.yu/srp_pdf/prplan.pdf

MARIJA MARTINOVIĆ
DANICA ŠANTIĆ

S u m m a r y

GABROVNICA – CONTRIBUTION TO DEPOPULATION IN SERBIA

Gabrovnica is the village in East Serbia, situated in municipality of Knjazevac, in region called Budzak. First written documents of this village are from the prehistorically era, and since than the important periods of its developments were Turkish rule, period after the liberation, and after Second World War. At the beginning of the XX century village experienced rapid development with the increasing number of population. Gabrovnica was municipality with 1035 people in 1910. The tendency of decreasing in number of population and depopulation starts with Second World War, and continued throughout the second half of XX and beginning of XXI century. The main reasons were industrialization, deagrarization and urbanization, process that caused migration from rural to urban places. The number of residence in censuses after Second World War was lesser, and for 50 years decreased from 792 in 1948. to only 10 in 2002. Very important event that prescribed the future development was the foundation and closing the uranium mine in Габровница in 1960s. Emigration and depopulation since than, became more rapid. Today in Gabrovnica live only 5 citizens aged 50 years and over what indicates that in coming years it will be abandoned with no people live in. This problem persists in number of villages in area of Stara planina and municipality of Knjazevac. Therefore the Serbian government introduce spatial plan for this area with aim to stop the emigration and to develop this part of country and rural area.